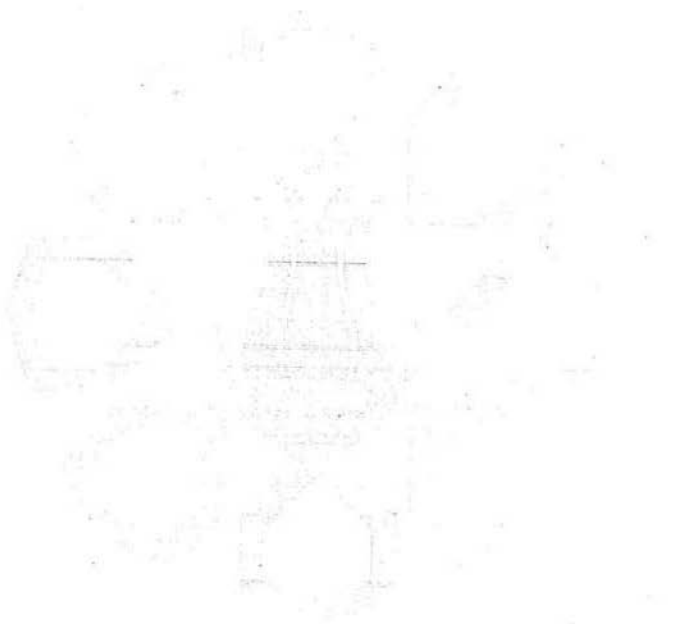

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT
FAKÜLTESİ DERGİSİ

Uludağ University
The Review of The Faculty of Theology

Dede Korkut Hikâyeleri Çerçevesinde Dinin Dönüştürücü Etkisi Üzerine

Hidayet Peker*

Öz

Biz bu çalışmada, Türklerin, İslamiyeti kabul ediş sürecinde ve sonrasında, önceki dini inanışlarından ve milli karakterlerinden ne kadarını muhafaza ettiklerinin ve ne kadarını dönüştürdüklerinin cevaplarını Dede Korkut hikâyeleri özelinde temellendirmeyi amaçlamaktayız. Bir toplumun herhangi bir dini kabul ediş sürecinde, o dini, kendi milli özelliklerine dönüştürmesi ve kendisinin de o dinin karakterine bürünmesi söz konusudur. Dinin yanında, dil, örf-adetler, siyaset, mimari, sanat vs. gibi hususlar da bunlara ilave edilebilir. Dede Korkut hikâyeleri gibi ilk dönem ürünler, bu konulara dair yeterli bilgileri içermesi açısından da dikkate alınmalıdır. Hikâyelerde yer alan dini kavramlar ki, bunlar da genellikle yer, şahıs, insani ilişkiler, tabiat ve bazı olaylar karşısında verilen tepkiler ve günlük birtakım pratiklerle ilgili olarak Türklerin gündelik hayatlarına ait olsa da, biz bu kavramlardan hareketle bazı teolojik ve felsefi sonuçlara ulaşabiliriz.

Anahtar Kelimeler: Dede Korkut Hikâyeleri, Dini Terimler, İslam, Milli Karakter, Dönüşme-Dönüştürme.

On The Transforming Impact Of Religion İn The Context Of Dede Korkut's Tales

Abstract

In this research, it is aimed to show to what extent the Turkish people maintained and transformed their former beliefs and national characters during and after the conversion to Islam, specifically in the stories of Dede Korkut. It is known that in the process of conversion, a society transforms the religion into its own national character, and reshapes itself according to that religion. Besides religion, it is possible to think the language, customs, politics, architecture, art, and so on, in the same context. The early works, such as the stories of Dede Korkut should be taken into consideration in this particular subject due to their contents that present enough knowledge about these issues. Although the religious concepts in the stories (they are generally related to the places, people and daily practices) are mainly related to the daily life of Turks, it is possible to draw some theological and philosophical conclusions with reference to them.

Keywords: The Stories of Dede Korkut, Religious Concepts, Islam, National Character, to Transform/to be Transformed

---

* Yrd.Doç.Dr., Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
(hidayet_peker@hotmail.com)

Dede Korkut Hikâyeleri Çerçevesinde Dinin Dönüştürücü Etkisi Üzerine

Bu çalışmamızda, Türklerin, İslamiyeti kabul ediş sürecinde ve sonrasında, önceki dini inanışlarından ve milli karakterlerinden ne kadarını muhafaza ettiklerinin ve ne kadarını dönüştürdüklerinin cevaplarını birkaç başlık altında Dede Korkut hikayeleri özelinde göstermeyi amaçlamaktayız. Bilindiği gibi ülkemizde Dede Korkut hikayeleri üzerinde pek çok ayrıntılı eser kaleme alınmıştır. Biz makalemizde, Orhan Şaik Gökyay'ın eserini¹ esas aldık. Gerekli olan bazı durumlarda da Muharrem Ergin'in çalışmasını² göz önünde bulundurduk.

Bir toplumu meydana getiren çeşitli yapılar söz konusu olduğunda, dinin diğer yapıları daha fazla etkilediği tarihi ve sosyolojik bir hakikattir. Bu bakımdan tarihte var olmuş tüm toplum ve milletlerin bir şekilde belirli bir inanca ve hatta dine inandıklarını söyleyebiliriz. Tarihin kadim milletlerinden biri olan Türkler de, özellikle Orta Asya'da var oldukları günlerde oldukça çeşitli dinleri kabul etmişler ve bu dinler, onların sosyal ve kültürel hayatlarında derin etkiler bırakmıştır.

Türklerin hangi şartlarda, ne gibi saiklerle değişik dinlere intisap ettiği, bu dinlerin onların topyekün hayatları üzerine nasıl etkiler bıraktığı, bu etkilerin hangilerinin unutulup gittiği ve hangilerinin muhafaza edildiği, Türklerin orijinal bir dinlerinin olup olmadığı, pek çoğu transferlerle kabul edilen dinlerin, Türkler arasında aldığı biçimler ve geçirmiş olduğu değişimlerin neler olduğu gibi konular; gerek konuyu aydınlatacak veriler gerekse mevcut verilerin değerlendirilmesi noktasında oldukça bakir bir alandır denilebilir.³

Yukarıdaki durum Türkler ve İslamiyet söz konusu olduğunda da geçerlidir. Türk tarihçiliği ve ilahiyatçılığı, Türklerin İslamiyeti kabulü ile

¹ Orhan Şaik Gökyay (haz.), *Dedem Korkudun Kitabı*, Kabaıcaı Yayınevi, İstanbul 2007 (Bundan sonra sadece '*Dedem Korkudun Kitabı*' şeklinde verilecektir).

² Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

³ Konuyla ilgil ilk akla gelen Türkçe literatürden bazıları şunlardır: Hilmi Ziya Ülken, *Türk Tefekkürü Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007; İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Ankara 1980; Abdulkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976; Hikmet Tanyu, *Türklerin Dini Tarihçesi*, Türk Kültür Yayınevi, İstanbul 1978; Emel Esin, *Türk Kültür Tarihi İç Asya'daki Erken Safhalar*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1985; Bahattin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991; Mehmet Aydın, "Türklerin Dini Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 4 (1997), s. 1-9; Sadettin Gömeç, "Şamanizm ve Eski Türk Dini", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 4 (1998), s. 38-50; İsmail Taş, *Türk Düşüncesinde Kozmogoni ve Kozmoloji*, Kömen Yayınları, Konya 2002.

ilgili henüz yeterli düzeyde monografik ve sistematik çalışmalar ve araştırmalar yapabilmemiş değildir. Türklerin, İslam'ı hangi şartlarda ve nasıl benimsediği, dinin geleneksel-mistik yönünün mü, kitabî tarafının mı ilkin kabul gördüğü ya da etkili olduğu gibi konular ve bütün bunların nedenleri detaylandırılmaya muhtaçtır.⁴

Dede Korkut hikâyeleri yukarıda bahsedilen problemlere ışık tutacak niteliktedir. Çünkü bu hikâyeler, çoğunlukla kahramanlar etrafında örülü olsa ve kahramanlık formu içinde dile gelse de, İslamlaşma sürecinde Oğuzların devlet teşkilatlarını, örf ve adetlerini, sevinç ve üzüntülerini, topyekün beşerî tepkilerini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Hikâyelerde yer alan dinî kavramlar ki bunlar da genellikle yer, şahıs, insani ilişkiler, tabiat ve bazı olaylar karşısında verilen tepkiler ve günlük birtakım pratiklerle ilgili olarak Türklerin gündelik hayatlarına ait olsa da, biz bu kavramlardan hareketle bazı teolojik ve felsefi sonuçlara ulaşabiliriz.

Bir toplumun herhangi bir dinî kabul ediş sürecinde, o dinî, kendi millî özelliklerine dönüştürmesi ve kendisinin de o dinin karakterine bürünmesi söz konusudur. Dinin yanında, dil, örf-adetler, siyaset, mimari, sanat vs gibi hususlar da bunlara ilave edilebilir. Dede Korkut hikâyeleri gibi ilk dönem ürünler, daha doğru bir ifadeyle geçiş dönemi eserleri bu konulara dair bilgileri içermesi açısından da dikkate alınmalıdır. Mesela, Araplardan sonra İslam'ı kabul eden iki büyük milletten biri olan İranlıların din dilini dönüştürmeleri, buna karşın Türklerin dönüştürmeden Arapça ve Farsça din dilini tercih etmeleri, ayrıntılı örneklerle bu hikâyelerde görülebilir.

Şurası unutulmamalıdır ki, ister ilahî isterse beşerî kaynaklı olsun bütün dinler ve sosyal projeler, yerel ve hatta reel olanı dikkate almadan, onlarla belirli bir düzeyde barışık olmadan maya tutamaz ve genel kabul göremez. Dinler söz konusu olduğunda, en geniş anlamda evrensel bir karakter arz eden İslam için de bu durum aynen geçerlidir. Gerek itikat gerekse muamelata ait hususlar ve bir inananın gündelik hayatı içerisindeki her bir şey, geniş anlamda beşerî unsuru gözetirse, dar anlamda da yerel ve reel olanı dikkate alırsa, onu bütünüyle gözardı etmez ise, peygamberin tebliği başarılı olur, değilse, yani dinin topyekün emirleri ilkin hitap ettiği toplumun

⁴ Konuyla ilgili olarak bkz: Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1984; Osman Turhan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1979; Emel Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslamâ Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978; Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002; Fatih M. Şeker, *İslamlaşma Sürecinde Türklerin İslam Tasavvuru*, Dergah Yayınları, İstanbul 2016.

dinamikleri ile bütünüyle çatırsa ya da taban tabana zıt birtakım durumlar içerirse burada ciddi sıkıntılar açığa çıkar. Şimdi buradan hareketle şunu rahatlıkla ifade edebiliriz ki, İslam da, hem itikadi hem de ameli konularda ilkin muhatap aldığı toplumun yani Arapların yaşayışını, ümit ve beklentilerini, korku ve kaygılarını vs. dikkate almış, ilgili örnek ve değerlendirmeleri de onların bildiği ve müşahade alanına giren obje ve olgulardan oluşturmuştur. Bunun içindir ki, İslam, Araplar arasında yirmi yıl gibi kısa sayılacak bir zaman diliminde genel bir kabul görmüş, çok kısa bir süre sonra da onlar eliyle bir medeniyet inşası gerçekleşmiştir. Ancak şunu da önemle belirtmek gerekir ki, Kur'an ve Hadisler bütünüyle Arap ve İbrani algılama biçimini de yansıtmaz; orada kullanılan kavramlar, insan tiplmeleri, hukuki müeyyideler vs. tamamen Sami kültürünün ve cahiliyye geleneğinin formları da değildir.⁵

Araplardan sonra İslam'ı kabul eden iki büyük millettten İranlılar söz konusu olduğunda, onların kadim inançlarının ve bu inançla örülmüş hayatlarının farklılığından dolayı, onlar, İslam'ı daha çok millileştirerek yani kendi kadim kültürlerini büyük oranda muhafaza ederek kabul etmişlerdir. Türklere gelince durum başkadır. Türklerin, İslam'la tanışmadan önceki son dönemlerinde ağırlıklı olarak benimsedikleri "Tek Tanrı" inancı nedeniyle, onların İslam dinini kabulü daha kolay ve büyük oranda dönüştürmeden ve dönüşerek gerçekleşmiştir. Bununla birlikte bu dönüşme-dönüştürme sürecinde Türklerin kendilerine özgü karakterlerinin, hayat tarzlarının, dünya görüşlerinin ve bütün bir kültürlerinin insani ve makul düzeyde olması da etkili olmuştur ve bu yönüyle İslam ile problem yaşanmamıştır. Ve bu taraf, neredeyse değiştirilmeden dini alana adapte edilmiştir.

Burada konumuzla ilgisi dolayısıyla hikayelerle ilgili bazı hususlarda bilgi vermek yerinde olacaktır. Dede Korkut hikayelerinde İslam'ın genel olarak toplum üzerindeki etkileri noktasında gerek Türk gerekse batılı araştırmacılar arasında bir görüş birliği olmadığını belirlemekte fayda vardır. M. Fuat Köprülü, Abdulkadir İnan ve Muharrem Ergin, hikayelerdeki İslam etkisinin oldukça yüzeysel kaldığını ifade ederken⁶, Orhan Şaik Gökyay, bu etkinin güçlü bir şekilde olduğunu iddia etmektedir⁷.

⁵ Konunun ayrıntılı bir tartışması için bkz. Ahmet Davutoğlu, "İslam Düşünce Geleneğinin Temelleri, Oluşum Süreci ve Yeniden Yorumlanması", *Divan Dergisi*, 1 (1996), s. 2 vd.

⁶ *Dedem Korkudun Kitabı*, s. 987; Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, s. 27.

⁷ *Dedem Korkudun Kitabı*, s. 987 vd. Hikayelerde İslami unsurun etkisi konusunda ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Fatih M. Şeker, *İslamlaşma Sürecinde Türklerin İslam Tasavvuru*, s. 22 vd.

XV. yüzyılın ortalarında ve Akkoyunlular döneminde yazıya geçirildiği kabul edilen hikayelerin⁸, kadim Türk kültürüne ait kimi unsurlar içermesi dikkate alındığında geçmişini uzun olan bir sözlü geleneğin ürünü olduğu aşikardır. Hz. Muhammed'e yakın bir zamanda yaşadığı kabul edilen Dede Korkut "ozan ve veli" karakterini şahsında cem eden bir Oğuz bilgesidir. 12 farklı hikayeden oluşan kitap, olaylar, şahıslar, coğrafya vs. göz önüne alındığında belirli bir mekan ve zaman bütünlüğünü içermektedir.

Faruk Sümer'in, Oğuzların yaşadığı mekanın hikayelerde belirsiz olduğu düşüncesine karşı çıkan Gökyay, bunun Türkistan ve Seyhun nehrinden Trabzon, Bayburt ve Mardin'e kadar uzanan geniş bir coğrafyaya tekabül ettiğinin artık kesinlik kazandığını belirtmektedir.⁹ Buna karşılık Muharrem Ergin, hikayelerde mekanın belirsiz olduğunu, ancak bu belirsiz mekanın Türklerin kadim yurtları olan Sir Derya'nın kuzey tarafları olması gerektiğini, hikayelerde geçen şehir isimlerinin ve genel olarak coğrafyanın, hikayenin yazıya aktarılması esnasında uydurulduğunu belirtmektedir.¹⁰

Mekanın belirli olup olmadığı tartışmalarına ilave olarak, hikayelerde sözü edilen Oğuz boylarının hayatlarının göçebe olarak mı yoksa yerleşik hayat içerisinde mi geçtiği noktasında da araştırmacılar arasında bir görüş birliği yoktur. Tartışmaları bir tarafa bırakarak şunu ifade edelim ki, hikayeler hem göçebe hayatına hem de yerleşik hayata dair unsurlar içermektedir. Otağların kurulması ve avcılık gibi unsurlar göçebe bir hayatı göstermektedir. Mesela, Hanlar Hanı Bayındır Han'ın yılda bir kere toy düzenleyip Oğuz beylerinin konaklaması için "bir yere ağ otağ, bir yere kızıl otağ, bir yere kara otağ"¹¹ kurdurması göçebeliği ifade ederken; "...Hisara yürüdüler...Kafirun kiliselerini yıkdılar, yerine mescidler yaptılar. Keşişlerin öldürdüler; ban banlattılar, aziz Tanrı adına kutbe okutdular, namaz kıldılar"¹², mukaddimede yer alan "minarede banlayanda fakı görklü"¹³, Deli Dumrul'un Tanrıya yakarışındaki "ulu yollar üzerine imaretler yapayım serün için"¹⁴ gibi ifadeler şehir hayatını, en azından yerleşik bir hayata işaret etmektedir. Hikayelerden hareketle, Oğuzların kafir kaleleri ve şehirlerine yakın, ancak göçebe bir hayat tarzını benimseyip yaşadıklarını ifade etmek kanaatimizce yanlış olmayacaktır.

⁸ *Dedem Korkudun Kitabı*, s. 744, 750.

⁹ *Dedem Korkudun Kitabı*, s. 749 vd.

¹⁰ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, s. 52.

¹¹ *Dedem Korkudun Kitabı*, s. 25.

¹² *Dedem Korkudun Kitabı*, s. 88-89.

¹³ *Dedem Korkudun Kitabı*, s. 22.

¹⁴ *Dedem Korkudun Kitabı*, s. 118.

Biz, dönüşümü “Din Dili” ve Tanrı Tasavvuru”, dönüştürmeyi ise “Kadının Konumu” ve “Akılcı Tavrı” başlıkları altında ele aldık. Şimdi Dede Korkut hikayelerinden hareketle yukarıda yaptığımız tesbitleri şöyle temellendirebiliriz:

1-Dönüşümün Örnekleri:

a-Din Dili: Türkçe bir din dilinin mahiyeti ya da olup olmadığı meselesi doğrudan Türklerin, İslam öncesi kabul ettikleri dinlerle/inançlarla ilgili bir konudur. Türklerin hangi saiklerle hangi dinleri kabul ettikleri bugün dahi netleştirilmemiş bir konudur. Ancak onların, Totemizm, Animizm, Şamanizm, Budizm, Maniheizm, Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi pek çok dini ve inancı değişik zamanlarda ve farklı bölgelerde benimsedikleri de kesindir. Bu konuda en önemli kaynak olan eski Türk yazıtlarına baktığımızda; “*eski Türk inanç ve düşünce sistemleri, atanın öldükten sonra ailesine yardımcı olacağına inanılan ve ölen büyüklere saygının bir çeşit devamı olarak görülen atalar kültü, tabiattaki hemen bütün varlıklarda esrarlı güçler olduğu anlayışıyla dağ, taş, ağaç ve su gibi nesnelere canlı kabul eden tabiat kültleri ve asıl merkezi inancı temsil eden Gök Tanrı kültü şeklinde sıralanır*”.¹⁵ Türklerin göçebe olarak hayatlarını sürdürmeleri, onları pek çok dinin etkisine açık hale getirmiştir. Ayrıca yaşadıkları coğrafyanın tarihi İpek Yolu güzergahında olması da birtakım dinlerin bu bölgeye intikaline neden olmuştur. Bunun yanı sıra komşu devletlerin kendi dinlerini bilinçli bir şekilde Türkler arasına taşımaları da burada zikredilmelidir. Mesela IX. yüzyılın başlarında bir Uygur hanı için yaptırılan bir anıtta, Çin hükümdarının, Budizmin Türkler tarafından kabulüne yönelik gayretlerini içeren şu kayıtlar, bu düşünceyi teyit etmektedir: “*Dzui-Sik gibi dört rahip memlekete göndererek iki mukaddes ibadet neşredip üç çevre ile onlara nüfuz etti. Bilhassa bu din üstadları dini bilgileri iyi kavıyorlardı ve yedi kitabı da iyi biliyorlardı...Onun için bu hak din Uygurlar arasında yer tutabilmişti*”.¹⁶ Ancak Türkler arasında İslam’ın kabulüne kadar hiçbir din ya da inanç sisteminin baştan sona kadar varlığını güçlü ve yaygın bir şekilde devam ettiremediğini de belirtmeliyiz.¹⁷

¹⁵ Fatih M. Şeker, *İslamlaşma Sürecinde Türklerin İslam Tasavvuru*, s. 102.

¹⁶ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 233.

¹⁷ Genel olarak Türklerin eski din ve inançları ile ilgili olarak bkz. Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*; İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*; Tanyu, *Türklerin Dini Tarihçesi*; Esin, *Türk Kültür Tarihi İç Asya'daki Erken Safhalar*; Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*; Şeker, *İslamlaşma Sürecinde Türklerin İslam Tasavvuru*; Ayhan Bıçak, *Türk Düşüncesi 1*, Dergah Yayınları, İstanbul 2013.

Türklerin kabul ettiği kadim dinler söz konusu olduğunda, Türk bir din kurucusunun, bu dine ait itikadî ve amelî yönden sistematik bir Türkçe kutsal metnin ve mabetlerin olmayışı veya bunun uzun süre varlığını devam ettiremeyişi nedeniyle, din dili noktasında Türkler yeni kabul ettikleri dinin dilini Arapça-Farsça olarak neredeyse tamamen benimseyip Türkçe din dili oluşturma yoluna gitmemişlerdir ya da zaman içerisinde din dilinin Türkçe karşılığı terkedilmiştir. Buna göre Dede Korkut hikâyelerine baktığımızda terkedilen Türkçe dini kavramlar ve onların yerine benimsenenlerden bazılarını şöyle sıralayabiliriz: (İlk kelime terkedilene ifade etmektedir) *Nom* yerine *Din* (*Azgın dinli kafır, sası dinlü, din düşmanı, din serveri Muhammed*)); *Yükünç* yerine *Namaz*, *Yükündi* yerine *Namaz kıldı* (*Arı sudan abdest alıp namaz kılmak*); *Savçı-Yalvaç* yerine *Peygamber* (*Muhammed peygamber*); *İrinçü-Yazug* yerine *Günah* (*Günahımızı adı görklü Muhammed bağışlasın*); *Menggü* yerine *Ahîret* (*Ahîret hakkını helal etsin*); *Yek* yerine *Şeytan* (*Şeytana lanet kılmak*).¹⁸ Bütün bu kelimelerden hiç biri ilk kullanımıyla hikâyelerde yer almamaktadır. Bunlara ilave olarak hem Türkçe uçmag, hem Arapça olarak kullanılan *cennet* (*yeri cennet olsun*) ya da Kaşgarlı'da yer almayan ve Türkçe ezan okumak anlamında kullanılan "banlamak (*minarede banlayanda fakı görklü*)" gibi kelimeler hikâyelerde yer almaktadır.¹⁹ Bununla birlikte Türklerin daha önce kabul ettikleri Zerdüştlük, Budizm, Maniheizm vs. gibi bazı dinlere ait kavramlar hiçbir şekilde hikâyelerde geçmemektedir. Şamanistik bazı kavram ve tavrıların hikâyelerde yer aldığına yönelik değerlendirmelerin de zorlama olduğunu ya da bu etkilerin yüzeysel düzeyde kaldığını belirtmekte fayda vardır ki, bunlara dair bazı örnekleri aşağıda ele alacağız.

Burada iki kelimedenden bahsetmek de gerekir. Bunlardan birincisi "yumuş/yumuş" kelimesidir ki, bu kelime Kaşgarlı'da "yumuşçı=melek" şeklinde kullanılmaktadır ve "iki adam ya da başka birileri arasındaki mesai" anlamına gelmektedir.²⁰ Deli Dumrul hikâyesinde, Azraile yenilen Deli Dumrul, kendisinin canını almamasını Azrailden istediğinde, Azrail, bunu

¹⁸ Türkçe dini kavramlar Kaşgarlı Mahmut'un *Divanü Lugâti't-Türk* adlı eserinden, parantez içerisindeki ifadeler de Dede Korkut Hikâyeleri'nden alınmıştır. Bkz. Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lugâti't-Türk* (çev. ve haz. Seçki Erdi-Serap Tuğba Yurteser), Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2005; Kaşgarlı'nın eserindeki dini terimlere yönelik yaptığımız bir çalışmada, yaklaşık 8000 kelime içinden isim ve fiil olarak ancak 45 kadar dini terim tesbit edebildik. Bkz. Hidayet Peker, "Kaşgarlı Mahmut'un *Divanü Lugâti't-Türk* Adlı Eserinde Dini Terimler", *Mahmyt Kashgarly-The Founder of Scientific Turkology, International Scientific Conference*, February 21-22, 2008, Aşkabat-Türkmenistan.

¹⁹ *Dedem Korkudun Kitabı*, s. 22.

²⁰ Kaşgarlı, *Divanü Lugâti't-Türk*, s. 710.

Allah'tan talep etmesi gerektiğini belirterek "Men dahi bir yumuş oğlanıyım"²¹ diyerek, kendisine verilen vazifenin dışına çıkamayacağını belirtmiştir. Türklerin, İslam'ı kabul ettiği ilk dönemlerde "yumuş" melek yerine kullanılmışsa da, daha sonra yerini "melek" kelimesine bırakmıştır.

Hikayelerde geçen dikkat çekici bir diğer kelime de "okumak"tır. Bu kelime, İç Oğuz'a Taş Oğuz'un Asi Olup Beyrek'in Öldüğünü Beyan Eden hikayede iki yerde farklı yazılışlarla geçmektedir ki, metin bağlamındaki anlamı "davet, davet etmek, çağırma, tebliğ etmek" şeklindedir. İlk metinde Aruz Koca, Taş Oğuz beylerini toyda bir araya getirir. Aruz, beylere, niçin çağrıldıklarını bilip bilmediklerini sorduğunda, beyler "bilmezüz, neye okudunuz, ne buyurursuz"²² diye cevap verirler. İkinci metinde ise, Beyrek'in arkadaşları onun öldüğünü Kazan Beye haber vermek için huzura gelirler ve Aruz'un tuzağını anlatırlarken "namerd dayun al eylemiş, okuyuban bizi aldılar, varduk"²³ derler. Bu metinler dikkate alındığında "okumak" kelimesi, Hz. Muhammed'in Hira mağrasında "oku" emrine muhatap olmasında kastedilen anlamlardan biri olan "tebliğ, davet, davet etmek, çağırma"la örtüşmektedir.²⁴

b-Tanrı Tasavvuru: Eldeki veriler ve yapılan araştırmalardan hareketle söylenecek olunursa, kadim Türk düşüncesindeki Tanrı tasavvuru ve Tanrı-evren ilişkisi konularında tam bir yeknesaklık yoktur ve pek çok yaratıcı güç oluşa katkı vermektedir ki, bunlar içerisinde etkileri aynı olmamakla beraber zikredilmesi gerekenler Tengri, Umay, İduk Yir-Sub (kutsal yer-su), Ülgen ve Erlik'tir. Burada vurgulanması gereken husus, Tengri dışındakilerin onun kadar etkin olmamakla birlikte müstakil davranıyor olabilmeleridir.

Tanrı tasavvuru söz konusu olduğunda en sağlıklı veriler eski Türk yazıtlarıdır ki, bilhassa Orhun ve Yenisey yazıtları bir çok konuda sağlıklı değerlendirme yapma imkanı sunmaktadır. Ayrıca transfer edilen dinlerden çok Türklerin doğrudan "Gök Tanrı" inancına dair unsurları içerdiğinden dolayı Tanrı tasavvuruna dair argümanların bu yazıtlardan devşirilmesi daha isabetli olur kanaatindeyiz. Bu yazıtlar eski Türk insanının gündelik hayatları, duyguları, inançları, tabiatla ilişkileri vs. gibi konularda birtakım bilgiler verse de nerdeyse tamamen askeri ve siyasi manifestolar

²¹ *Dedem Korkudun Kitabı*, s. 113.

²² *Dedem Korkudun Kitabı*, s. 89.

²³ *Dedem Korkudun Kitabı*, s. 192.

²⁴ *Yüce Kur'an ve Açıklamalı-Yorumlu Meâli* (haz. Abdulkadir Şener-M.Cemal Sofuoğlu-Mustafa Yıldırım), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İzmir 2011, s. 597, 2 ve 3 nolu dipnotlar.

icermektedir.²⁵ Buradan hareketle, oluşan Tanrı tasavvuru ve Tanrı'nın evrenle ilişkisi daha çok siyasi-askeri alanla sınırlı kalmıştır denilebilir.

Tanrı, eski Türklerde toplumsal hayatı yöneten en üstün varlık olarak kabul edilmiştir. O, bizzat Türk milletinin koruyucusu olan kudretli ve yüce bir varlıktır. Kül Tigin yazıtına göre, Çin hakanının Türk kavmine karşı olumsuz tutumuna karşı Tanrı duruma bizzat müdahil olmuş ve İltiş Kağanı, Türk kavminin başına getirerek Türk milletinin birliğini sağlamıştır. "Türk tenrisi, ıduk yiri subu anca itmiş. Türk budunu yok bolmazun tiyi, budun bolçun tiyin, akanım iltiş kaganıg, öğüm iblige katunıg tenri töpesinde tutıp yügerü kötürmiş erinç./Türk Tanrısı ve kutsal yer-su böyle takdir eylemiş. Türk kavmi yok olmasın diye, millet olsun diye babam İltiş hakağı ve annem Elbilge hatunu tepesinden tutup yukarı götürmüş."²⁶

Taht da ülke de Tanrı'dan bir lütuf olarak hakana bahşedilmiştir "tenri il beriğme, tenri türk budun atı küsi yok bolmazun tiyin, özümün ol tenrikagan olurtdı/ülke veren Tanrı, Türk milleti yok olmasın diye o Tanrı beni 'tahta' oturttu)".²⁷ Aynı şekilde düşmanla mücadele etmeyi ve savaşlardan zaferle dönmeyi hakan yine O'na borçludur, Tanrı irade etmezse düşman mağlup edilemez. "Tenri yarlıkaduk üçün illiğiğ ilsiretmış, kaganlığıg kagansıratmış, yağıg baz kalmış, tizliğiğ sökürmiş, başlığıg yükündürmiş./Tanrı buyurduğı için, elleri elsiz, hakanları hakansız komuş, düşmanları muti kılmış. Dizlilere diz çöktürmüş, başlılara baş eğdirmiş)".²⁸ "Tenri yarlıkaduk üçün öküş teyin biz, korkmadımız, sündüüdümüz...yaydımız/Tanrı irade ettiği için çokuz diye biz, korkmadık, savaştık... düşmanı perişan ettik".²⁹ Bunun yanı sıra, hanın sözünün terkedilip birliğin bozulması, kimliğini kaybeden Türk milletinin dağılması ve esaret altında kalması da yine Tanrı'nın bir cezası olarak telakki edilmektedir. Bilge Tonyukuk yazıtında hansız kalıp Çinlilerin esaretine giren Türklerin bu durumu şöyle tasvir edilmektedir: "Türk budun kanın bolmayın tabgaçda adırltı,

²⁵ Hatice Şirin, *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016, s. 25 (Eski Türk yazıtları konusunda Orkun'un Eski Türk Yazıtları adlı eseri ile bu çalışmayı esas aldık).

²⁶ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 34-35, Aynı ifade Bilge Kağan için de kullanılmaktadır. s. 56, 64; Şirin, *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*, s. 623. İfade aynen Bilge Kağan yazıtında tekrarlanmaktadır. Bkz. Şirin, *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*, s. 632.

²⁷ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 41; Şirin, *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*, s. 625

²⁸ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 36, Şirin, *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*, s. 624.

²⁹ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 114, Şirin, *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*, s. 641

kanlandı, kanın kodıp tabgaçka yana içkidi. Tenri anca temiş erinç: Kan bertim. Kanunun kodıp içikdin, içikdük üçün tenri ölütmüş erinç, Türk budun ölti, alkındı, yok boldı/Türk milleti hansız olmasın diye Çin'den ayrıldı, han sahibi oldu. Fakat sonra hanını koyup tekrar Çin'e teslim oldu. O zaman Tanrı şöyle demiş: Sana han verdim. Hanını koyup hüküm altına girdin. Hüküm altına girdiği için Tanrı ölüm vermiş. Türk milleti öldü, mahvoldu, yok oldu".³⁰

Eski Türk düşüncesinde göğün, yerin ve insanın yaratılmaları da Tanrı'yla ilişkilendirilmektedir. "Üze kök tenri asra yağız yer kılındukda, ekin ara kişi oğlu kılınmış/Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldıkta, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış".³¹ Her ne kadar, yaratmanın doğrudan öznesi olarak Tanrı ifade edilmemiş olsa da, yazıtların genel bağlamı dikkate alındığında yaratma eyleminin Tanrı ile ilişkilendirilmesi doğru olacaktır.³² Çünkü Kül Tigin yazıtının kuzey tarafında "öd tenri yasar, kişi oğlu köp ölügli törimış/Zamanı Tanrı takdir eder, insanoğlu hep ölmek için türemiş"³³ denilmektedir. Yani ölümü veren Tanrı ise, hayatı veren de O'dur. Buradan ayrıca Tanrının dışındaki her bir şeyin sonlu olduğu, ebedi olanın yalnızca O olduğu sonucunu da rahatlıkla çıkarabiliriz. Kül Tigin'in ölümü üzerine dikilen yazıtın yazarı olan Yolug Tegin'in şu ifadesi de, hayatın, ölümün ve yeniden dirilmenin doğrudan Tanrı'ya ait olduğunu açıkça ortaya koymaktadır: "...uça bardıgız, tenri...tiriğedikçe/şimdi ölüverdiniz...Tanrı...diriltici".³⁴

Türklerde, Tanrı kelimesi ile göğün, "tenri" şeklinde aynı kelimeyle ifade edilmesi³⁵, O'nun yukarılarda-yüce olduğunu, yarattığı herhangi bir şeye benzemediğini ve antropomorfik hiçbir özellik taşımadığını da göstermektedir.

Tanrı'nın dışındaki diğer kozmik varlıklar söz konusu olduğunda özellikle Kutsal Yer-Su (Iduk Yir-Sub) ve Umay oluşa katkı vermektedirler denilebilir. Her ne kadar bu kutsalların, Tanrı kadar ve doğrudan olmasa da, yazıtlar dikkate alındığında, oluşu belirli oranlarda etkilediklerini ifade edebiliriz. Türklerin bir hakan etrafında millet olmaları hususundaki şu

³⁰ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 100; Şirin, *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*, s. 638, Ayrıca bkz. Taş, *Türk Düşüncesinde Kozmogoni ve Kozmoloji*, s. 40.

³¹ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 28-29; Şirin, *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*, s. 622.

³² Şirin, *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*, s. 88.

³³ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 52; Şirin, *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*, s. 627.

³⁴ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 54; Şirin, *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*, s. 628.

³⁵ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 58; Şirin, *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*, s. 631

ifadeler Türklerin egemen ve güçlü bir devlet olmasını Tanrı ve kutsal yer-sunun takdirine bağlamaktadır: “*Türk tenrisi, iduk yiri subu anca itmiş. Türk budunu yok bolmazun tiyi, budun bolçun tiyin/Türk Tanrısı ve kutsal yer-su böyle takdir eylemiş. Türk kaumi yok olmasın diye, millet olsun diye*”.³⁶ Aynı şekilde, Türklerin Çinlilerle yaptıkları bir savaşta, düşmanın sayıca çokluğuna rağmen galip gelmeleri, bu kutsalların yardım ve desteği ile irtibatlandırılmıştır: “*Tenri, umay, iduk yir sub basa berdi erinç/Tanrı, Umay ve Kutsal Yer-Su bize yardım etti (ya da düşmanı gafilete düşürdü)*”³⁷.

Tanrı, Kutsal Yer-Su ile birlikte anılan bir diğer kutsal varlık da Umay’dır. Yukarıdaki metinde Umay’ın, savaşta etkisi zikredilse de bu varlık, Türkler arasında daha çok dişil bir formda ve çocukları koruyan bir ilahe olarak kabul edilmiştir.³⁸ “*Akanım kağan uçdukda inim Kül Tigin yiti yaşda kaltı. Umayteg öğüm katun kutına inim Kül Tigin er at boldı./Babam hakan öldüğü vakit küçük kardeşim Kültegin yedi yaşında kalmıştı. Umay’a benzeyen annem hatunun taliine küçük kardeşim Kültegin er adını aldı*”³⁹. Burada babasız kalan çocuğun büyütülme işinin anne tarafından üstlenilmesi, Umay’ın hem dişil formunu hem de çocuklarla ilgili etkisini dile getirmektedir. Hatice Şirin, Altıngöl Yenisey yazıtındaki “*butumuz umay*”⁴⁰ ifadesindeki ‘but’ kelimesinden hareketle, Umay’ın Türkler arasında bir Tanrı, en azından bir idol olarak kabul edildiğini belirtmektedir.⁴¹

Yukarıdaki bilgiler ışığında, Türklerin bir Gök Tanrı inancına sahip olduklarını, Tanrı’nın evreni kontrol eden ve kozmik düzenin işleyişinden sorumlu en üstün güç kabul edildiğini; ancak Tanrı’nın niteliklerinin çok da net olmadığını; Tanrının yanında birtakım tanrısal varlıkların da oluşa aracılık ettiklerini rahatlıkla düşünebiliriz. Bunun yanında Tanrı’nın evreni yoktan mı yarattığı yoksa var olana şekil vererek kozmik oluşu başlattığı konusu da çok açık değildir.

Dede Korkut hikâyelerine baktığımızda durumun neredeyse tamamen değiştiğini-dönüştüğünü görüyoruz. Hikâyelerde, Tanrı-Tengri hariç diğer kutsal varlıklar zikredilmemekte, Tanrı’dan kastedilen ise tamamen

³⁶ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 34-35; Şirin, *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*, s. 623

³⁷ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 112-113; Şirin, *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*, s. 641

³⁸ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 76, 21. dipnot.

³⁹ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 44; Şirin, *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*, s. 625.

⁴⁰ Şirin, *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*, s. 667

⁴¹ Şirin, *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*, s. 175.

Kur'an'da belirtilen Tanrı tasavvuruna uygun düşmektedir. Eski Türk inanışlarında nitelikleri çok da belirgin olmayan Tanrı, hikayelerde Kur'an'dan hareketle belirgin hale getirilmiş, hayatın her alanına etki eden yegane güç sahibi olarak tasvir edilmiştir. Burada, hikayelerdeki en baskın İslami unsurun Tanrı tasavvuru olduğunu da ayrıca belirtmekte fayda vardır.

Kazılık Koca Oğlu Yegenek Boyu adlı hikayede, Yegenek'in düşmanla çarpışmadan önce Allah'a sığınıp, O'na övgü sadedinde söyledikleri, hikayelerdeki Tanrı tasavvurunu özetler mahiyettedir. Yegenek, Allah'a şöyle seslenir:

*Yücelerden yücesin
Yüce Tanrı
Kimse bilmez nicesin
Aziz Tanrı
Sen anadan doğmadun
Sen atadan olmadun
Kimse rızkın yemedün
Kimseye güç etmedün
Kamu yerde ahadsin
Allah samedsin*

.....
*Ululuğuna haddün yok
Senin boyun kaddün yok
Ya cismile ceddün yok
Urduğun ulutmayan ulu Tanrı
Basduğun belirtmeyen belli Tanrı
Götürdüğün göğe yetiren görklü Tanrı
Kakaduğun kahr eden kahhar Tanrı
Meded senden.⁴²*

Aynı şekilde Begil Oğlu Emrenün Boyu adlı hikayede, Emre'nin Tanrı'ya yakarışı da yukarıdaki ifadelerle aynı anlama gelmektedir.

*Yücelerden yücesin
Yüce Tanrı
Kimse bilmez nicesin
Görklü Tanrı*

⁴² *Dedem Korkudun Kitabı*, s. 141-142

Sen Ademe tac urdun
Şeytana lanet kıldun
Bir suçdan ötürü dergahdan sürdün
İbrahimi tutturdun
Hanım göne çolgadun
Götürüp oda atturdun
Odu bostan kıldun
Birliğüne sığındım
Aziz Allah, hocam bana meded⁴³

Görüldüğü gibi, burada Tanrı tamamen İslami niteliklerle zikredilmektedir. Adeta İhlas suresinin bir benzeri olan bu sözlerde, Tanrı, en yüce, doğmamış-doğru!mamış, herkese rızkını veren, kimseye gücünün üstünde güç yüklemeyen, aziz, bir, samed, kahhar olandır. Sıkıntı anlarında yardım istenecek tek varlık da O'dur ki, bunu Hz. İbrahim'i ateşten koruyarak göstermiştir. İslam öncesi Türk inançlarında daha çok evrenin dışında ve aşırı tenzihçi bir karakterde tasvir edilen Tanrı, hikâyelerde her işte kendisine müracaat edilen, insanın hemen yanı başında ve tabiri caizse her dem onun elinden tutan bir varlıktır.

O, evreni yoktan yaratmıştır⁴⁴ ve yarattığı hiçbir şeye benzemez.⁴⁵ Gerek tabii gerekse toplumsal düzen ve iyilik, O'nun emrine itaat edildiği sürece gerçekleşebilir. O'nun emrine itaat etmemek ve isyan her bir kötülüğün nedenidir. Bu konuyla ilgili oldukça dikkat çekici bir örnek Tepegöz hikâyesidir. Aruz'un çobanının normal olmayan bir şekilde bir peri kızı ile girdiği cinsel ilişkiden doğan Tepegöz, Oğuz boylarına ciddi sıkıntılar yaşatmaktadır. Burada kötülüğün sembolü olan Tepegöz'ün, Allah'ın emri dışında bir birliktelikten doğması ve fiziki olarak da diğer insanlardan farklı olması önemlidir. Aynı şekilde, Tepegöz'ü öldüren Aruz oğlu Basat'ın, Tepegöz'ün savaş hilelerinden kurtulduktan sonra sürekli olarak "*beni Tanrım kurtardı*" demesi de vurgulanması gereken bir başka noktadır.⁴⁶

Yapılan araştırma ve değerlendirmelerde Dede Korkut hikâyelerinde yer alan bazı kavramlara/nesnelere yüklenen anlamların, Türklerin eski inançlarından kaynaklanan bilhassa da Şamanistik bir tavrı yansıttığı ya da bunların, Türklerin taptığı nesnelere olduğu ifade edilmektedir. Mesela "su" ile ilgili değerlendirmeler böyledir ki, Gökyay ile birlikte pek çok araştırmacı

⁴³ *Dedem Korkudun Kitabı*, s. 163.

⁴⁴ *Dedem Korkudun Kitabı*, s. 164.

⁴⁵ *Dedem Korkudun Kitabı*, s. 22.

⁴⁶ *Dedem Korkudun Kitabı*, s. 145 vd.

aynı görüştür. ⁴⁷ Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, eski Türk inanışında İduk Yir-Sub (Kutsal Yer-Su), gücünü ve etkinliğini Tanrı'dan olan kozmik bir kutsala tekabül etmektedir. Mesela Tonyukuk Yazıtı'nda "Tengri, umay iduk yer sub basa berdi erinç (Tanrı, Umay ve Kutsal Yer-Su bize yardımcı oldular)" ⁴⁸; yine aynı şekilde Kül Tigin Yazıtı'nda "Üze Türiük Tengrisi, Türiük iduk yeri subu ança etmiş (Yukarıdaki Türk Tanrısı ve Kutsal Yer-Su şöyle yapmışlar)" ⁴⁹ denilmektedir. Burada yer-su, Tanrı ile birlikte kozmik oluşa katkı vermektedir. Oysa Dede Korkut hikayelerindeki "su" ile ilgili bölümler suyun var edici ve yaratıcı gücünü asla ifade etmemekte ve ona olağan ve bilinen anlamının dışında bir kutsallık atfetmemektedir. Mesela Kazan Salur Han'ın suya olan soylamasında, su (hikayelerdeki en önemli su vurgusu buradadır) tabii ve olağan bir nesne olarak nitelendirilmektedir.

Çağnam çağnam kayalardan çıkan su

Büyük büyük ağaç gemileri oynadan su

Hasan ile Hüseyinün hasreti su

Bağ ve bostanun zineti su

Ayşe ile Fatmanun nıgahı su

Şahbaz atlar içtiği su

Kızıl develer gelip geçtiği su

Ağ koyunlar gelip çevresinde yatduğu su

Ordumun haberin bilürmüüsün değil mana

Kara başum kurban olsun suyum sana

Yohsa karış verürin şimdi sana ⁵⁰

Bu ifadeleri, Kutsal yer-su anlayışı ile ilişkilendirmek ya da Türklerin eski dönemlerde suya tapmalarının ya da ona ilahi anlamda kutsallık atfetmenin bir emaresi şeklinde algılamak zorlama bir değerlendirme olur.

Aynı şekilde, Dede Korkut hikayelerinde "ağaç" ile ilgili söylenenlerin, eski kültürün devamı olduğunu ileri sürmek oldukça iddialı ve ısbata muhtaç bir durumdur. Mesela Uruz Han'ın ağaca soylamasındaki ilgili

⁴⁷ *Dedem Korkudun Kitabı*, s. 1013-1014.

⁴⁸ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 112-113; Şirin, *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*, s. 641.

⁴⁹ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 34; Şirin, *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*, s. 623.

⁵⁰ *Dedem Korkudun Kitabı*, s. 43-44.

motiflertamamen İslami alandan devşirilmiştir.⁵¹ Bunun da ötesinde ağacın kutsallığına bir işaret ve ima dahi mevcut değildir. Aynı durum yer, gök, dağ vs. gibi kavramlar için de geçerlidir. Belki su, ağaç, dağ, gök gibi bazı nesnelere karşı takınılan tavır eski inançlarla ilişkilendirilebilir ancak onlara yüklenen anlamın bu inançlarla doğrudan ilişkisini kurmak iddialı bir değerlendirme olur.

Sonuç olarak hikayelerden hareketle söylenecek olursa, oluştaki her bir şey Allah'ın bir fiili olarak anlatılmaktadır. Bu bağlamda, Allah aracı varlıklara müracaat etmeksizin veya Kur'an'daki anlatıma uygun düşecek tarzda evreni yoktan var etmektedir. Rızık O'ndandır, O'ndan gelinmiştir ve dönüş O'nadır. Can veren de alan da O'dur. Bilginin tek kaynağı O'dur. Yeminler O'nun adına yapılır. Sıkıntı anında ancak O'na müracaat edilir, sevinç anında sadece O'na şükredilir ve kurban kesilir. O, insana Cebrail ile yardımında bulunur. Oğul ondan talep edilir, zaferi O'nun bahşedeceği kabul edilir. Kötülerle, canavarlarla, vahşi hayvanlarla mücadelede O'ndan yardım istenir ve O'na yalvarılır. Evlilikler "Allah'ın emri Peygamberin kavli ile" kurulur. Hastalar O'nun kudretiyle iyileşir. Sonuç olarak oluşun tek bir dinamiği vardır ki, o da Allah'tır.

2-Dönüştürmenin Örnekleri

a-Akılcı Tavır: Eldeki verilerden hareketle söylenecek olunursa, Türklerin öteden beri dünya işlerinde rasyonel bir tutum takındıklarını söyleyebiliriz. Bu tutumun nedenlerinden biri de yaşadıkları hayatla ilgilidir. Yerleşik hayat, aynı atmosfer içerisinde, belli sınırları çizilmiş, büyük oranda tekdüze ve kuralların etkin olduğu bir hayatı ifade eder. Burada, gelenek ve biriktirilmiş tecrübe, problemlerin çözümüne hem katkı sağlar hem de bu çözümü kolaylaştırır. Oysa göçebe hayatı, sürekli kendinden olmayanla sınır komşuluğu yapmayı zorunlu kılar ve bu da birtakım yeni sorunların ortaya çıkmasına zemin hazırlar. Bu sorunların çözümü de çoğunlukla gelenek ve tecrübenin yönlendirmedeği, anlık tavırlar ve denemelerle mümkün olur. Bu durum, kişinin çoğu kez tek başına ve o anda problemi çözmesini gerektirir ve hayatın kotarılmasında daha çok beşerî unsurun aktif olduğu bir tavrın gelişmesini ortaya çıkarır. Türkler arasında zaman içinde belli bir genetiğe dönüşen ve kök salan bu tutum, İslamlaştıktan sonra da güçlü bir şekilde devam etmiştir. Bundan dolayıdır ki, itikadî ve amelî alanda diğerlerine göre

⁵¹ *Dedem Korkudun Kitabı*, s. 50.

aklı daha çok referans olarak alan Hanefilik ve Maturidilik en çok Türkler arasında kabul görmüş ve yayılmıştır.⁵²

Bu makul tavır, Dede Korkut hikayelerinde de bariz bir şekilde ortaya konmaktadır. Mesela Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı hikayesinde, Kan Turalı, Tekür'ün kızını almak için hayvanlarla mücadele etmeden önce Allah'a yalvarır, Peygambere salavat getirir ve çeşitli alışılmış denemelerden sonra boğayı yenemeyeceğini anlayınca "bu dünyayı erenler akılla bulmuşlardır"⁵³ diyerek plan değişikliğine gider ve başarılı olur. Aynı şekilde Basat'ın Tepegözü öldürmesi de bilinen uygulamaların dışındaki bir deneme ile mümkün olmuştur.⁵⁴ Bu tavır ile ilgili hikayelerde dikkat çekici bir örnek de, Kazan Beg Oğlu Uruz Begün Tutsak Olduğu hikayede, kafire esir düşen oğlu Uruz'u kurtarmak için yola çıkan Kazan Beg'in dönmemesi üzerine, eşi Burla Hatun'un takındığı tavrıdır. Burla Hatun uzun süre eşinden haber almayınca, durumu diğer hanlara ya da beylere haber vermek yerine, problemi o anda bizzat kendisi çözmek ister. "Uruz anası uzun boylu Burla Hatun oğlançüğünü andı, kararı kalmadı. Kırk ince belli kız oğlanıyla kara aygırın tartdurdu, batun bindi, kara kılıcın kuşandı. Başım tacı Kazan gelmedi deyü Kazanın izin izledi gitti".⁵⁵ Burla Hatun sonunda hem yaralı kocasını kurtarır, hem de tutsak olan oğlu Uruz'un kurtarılmasına kafirin beyini öldürerek bizzat yardımcı olur.

Türklerin en önemli milli tavırlarından biri de hiç şüphesiz ki, aksiyoner ve reaksiyoner olma, etkileme, etkilenme halidir; onlar statik değil hayatın her alanında dinamiklerdir. Kur'an'da "iyiliği emretmek ve kötülüğü engellemek", hadislerde ise "kötülüğü el ile düzeltmek" şeklinde formüle edilen bu tavır, İslam dünyasında, Türklerin İslamlaşmasıyla birlikte daha bir somutlaşmış ve ete kemiğe bürünmüştür. Türkler, gerek tabiat gerekse toplumsal olaylar karşısında teslimiyetçi, olanı olduğu şekilde kabul eden, nemelazımcı bir anlayışa sahip olmamışlardır ki, belki de devamlı göç etmelerinin nedenlerinden biri de budur. Dede Korkut hikayelerinin tamamının, bir olumsuzluklarla mücadele ve savaş, olanla yetinmeme, kötülüğü bizzat yerinde, arında ve bilfiil düzeltme ve bütün bunların Allah için, din için ve Muhammed aşkına yapılması, yukarıdaki tavrın somut ve güçlü bir şekilde geçerli olduğunu bize göstermektedir. Yani Türklerin

⁵² Hanefilik ve Maturidiliğin Türkler arasında yayılma süreciyle ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz. Zekeriya Kitapçı, *Fıkıh, Kelâm ve İslâm Felsefesinin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2008; Hanefilik için bkz. s. 38-58, Maturidilik için bkz. s. 185-238.

⁵³ *Dedem Korkudun Kitabı*, s. 126.

⁵⁴ *Dedem Korkudun Kitabı*, s. 145 vd.

⁵⁵ *Dedem Korkudun Kitabı*, s. 106.

genetiğinde olan bir durum, İslam'ın da emrettiği ile buluşmuş ve uyuşmuştur.

b-Kadının Konumu: Daha önce de ifade edildiği gibi, İslam ilkin hitap ettiği toplumun yani Arapların hassasiyetlerini ve genel yapılarını dikkate alarak şekillenmiştir. Bu açıdan bakıldığında, İslam ve Kur'an dili eril bir karakter arzeder. Çünkü kadının Arap toplumundaki yeri ve konumu erkeğe nazaran ciddi anlamda geridedir. Arap kadını uygun tabirle hayatın çok da içinde değildir. Oysa Türk topluluklarında durum bundan büyük oranda farklılıklar gösterir. Türk kadını, ailede etkindir, kocasıyla iş bölümü çerçevesinde iş görür, ticaret yapar, çocuğun yetiştirilmesini üstlenmiştir, toplumda söyledikleri olumlu anlamda karşılık bulur, kadın-erkek ilişkilerinde dengeli bir tavır içerisinde, gerektiğinde erkeğiyle beraber ya da iş başa düşerse tek başına cenge, savaşa iştirak eder, kılıç kullanır, ok atar yani hayatın her alanında etkin bir biçimde vardır. Türk kadınının bu kadim karakteri, Dede Korkut hikâyelerinde de canlı bir şekilde kendine yer bulmuştur. Bu konuda hikâyelerden aldığımız üç örnek şöyledir:

Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu adlı hikâyede, Bayındır Han her yıl Oğuz beyleri için tertip ettiği toyda çocuğu olmayanın kara otağda oturtulmasını emretmiş ve evladı olmayan Dirse Han kara otağda ağırlandı. Bu duruma içerleyen Dirse Han, hanımına biraz da sitenkar bir tarzda meseleyi açmış, ne yapmak gerektiği hususunda ondan bilgi almak istemiştir. Dirse Han'ın hanımı, büyük bir toy düzenlemesini, aç ve fakiri doyurmasını, Allah'a dua ederek O'ndan çocuk talep etmesini salık vermiştir. Dirse Han, hatununun verdiği öğüdü yerine getirmiş ve bir erkek çocuk sahibi olmuştur.⁵⁶ Burada üzerinde durulması gereken nokta, Dirse Han'ın problemin çözümü noktasında eşine danışması ve onun dediklerini yerine getirmesidir. Ayrıca Dirse Han ikinci bir evliliği de düşünmemiştir. Zaten hikâyelere baktığımızda tek eşliliğin genel kabul gördüğü ve uygulandığını da rahatlıkla ifade edebiliriz.

Bir diğer örnek Mukaddimede yer alan kadın tipleriyle ilgilidir. Burada dört tip kadından bahsedilir ki, biri olumlu diğer üçü ise olumsuz karakterdedir. Olumsuz kadın tipleri sıralanırken "*birisi ev yapan sulpdür, birisi solduran sop, birisi dolduran topdur*" şeklinde tasvir edilir. Yani olumsuz karakterdeki kadın, kocasına ve evine karşı nankör, temizliğe dikkat etmeyen, obur, geveze, geleceği düşünmeyen ve sürekli dışarıda vakit geçirendir. Olumlu kadının özelliği açıklanırken şöyle denilmektedir: "*Evün*

⁵⁶ *Dedem Korkudun Kitabı*, s. 27.

tayağı oldur ki yazıdan yabandan eve bir udlu konuk gelse, er adam evde olmasa, ol anı yedürür, içürür, ağırılar, azizler gönderür. Ol Ayşe, Fatma soyudur".⁵⁷ Burada 'gelen udlu konuğun' erkek ya da kadın olması farketmez, konumuz açısından önemli olan husus, kadının kocasından izin almadan misafir ağırlayabilmesidir. Ayrıca "evin direği" olan kadının, asrı saadet döneminin önemli iki kadınına benzetilmesinin de altını çizmek gerekir. Hikayelerin hemen başında kadın ile ilgili bu tasvirlerle yer verilmesi, hikayeler boyunca olumlu kadın tipinin ideal bir şekilde ortaya konulması amacına yönelik olarak da düşünülmelidir. Son örnek, Kazan Beg Oğlu Uruz Begün Tutsak Olduğu hikayenin beyanında Burla Hatunun, cenkten dönmeyen kocası Kazan'a yardıma koşmasıdır.⁵⁸ Burada zikredilmesi gereken bir husus da hikayelerde kadının kesinlikle cinsel bir obje olarak görülmemesidir. Bütün bunlardan sonra şunu ifade edebiliriz ki, İslam öncesi Türklerde kadının toplumdaki yeri ve konumu, İslamın idealize ettiği "müslüman kadın" karakteriyle asla çatışmamış ve Türk kadını İslamlaşmadan sonra da önceki konumunu ve karakterini büyük oranda devam ettirmiştir.⁵⁹

Yukarıdaki tespitler ışığında, Türklerin, İslamlaşma sürecinde, din dili ve Tanrı, Tanrı-evren ilişkisi tasavvurlarının İslami olana dönüştüğünü; onların rasyonel tutum ve tavırları ile kadının toplumdaki yerinin, yeni kabul edilen din ile problem yaşamadığından dolayı muhafaza edildiğini ya da "müslüman kadın" karakterine uygun düştüğünü ifade edebiliriz.

Bir geçiş dönemi ürünü olan hikayeler, yeni kabul edilen dinin imkan verdiği oranda eskiyi de içinde barındırmaktadır. Türklerin kadim kültürlerine ait kimi unsurlar ve tavırlar hikayelerde yer alsın da, bu eskinin olduğu şekilde bir devamı olarak da düşünülmemelidir. Şurası unutulmamalıdır ki, hayat bütün yönleriyle bir sürekliliği ifade eder. Yeni olan eski ile kısmen çatışsa da zaman içerisinde bir uzlaşma ve örtüşme zemini yakalanır. Bu durum hikayelerde de bariz bir şekilde gözlemlenmektedir. Ancak şurası kesindir ki, hikayelere istikamet tayin eden ve belirleyen ana unsur İslamiyettir.

Burada şunu da belirtmede yarar vardır ki, bulgu ve değerlendirmelerimizi eldeki yazılı metne dayanarak yaptık, hiç şüphesiz sözlü geleneğin bir ürünü olan bu hikayeler, Türkler, İslam'ı kabul ettikten çok sonraları yazıya aktarılmış ve günümüze de bu şekliyle intikal etmiştir. Elbette yazıya aktaranın inancı ve dünya görüşü hikayelere yansımış olabilir.

⁵⁷ *Dedem Korkudun Kitabı*, s. 22.

⁵⁸ *Dedem Korkudun Kitabı*, s. 106.

⁵⁹ Hikayelerdeki kadın karakterleri için ayrıca bkz. Mehmet Kaplan, "Dede Korkut Kitabında Kadın", *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar 1*, Dergah Yayınları, İstanbul 1995, s. 51-55.

Ancak ilmilik de, tahmin ve varsayımlara değil, eldeki metne dayanmayı şart koşar.

Kaynakça

- Aydın, Mehmet, "Türklerin Dini Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 4 (1997), s. 1-9.
- Bıçak, Ayhan, *Türk Düşüncesi 1*, İstanbul: Dergah Yayınları 2013.
- Davutoğlu, Ahmet, "İslam Düşünce Geleneğinin Temelleri, Oluşum Süreci ve Yeniden Yorumlanması", *Divan Dergisi*, 1 (1996), s. 1-44.
- Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları 2011.
- Esin, Emel, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslamâ Giriş*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası 1978.
- Esin, Emel, *Türk Kültür Tarihi İç Asya'daki Erken Safhalar*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları 1985.
- Gökyay, Orhan Şaik (haz.), *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi 2007.
- Gömeç, Sadettin, "Şamanizm ve Eski Türk Dini", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 4 (1998), s. 38-50.
- İnan, Abdulkadir, *Eski Türk Dini Tarihi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi 1976.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Eski Türk Dini*, Ankara 1980.
- Kaplan, Mehmet, "Dede Korkut Kitabında Kadın", *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar 1*, İstanbul: Dergah Yayınları 1995.
- Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lugâti't-Türk*, (çev. ve haz. Seçki Erdi-Serap Tuğba Yurteser), İstanbul: Kabalcı Yayınevi 2005.
- Kitapçı, Zekeriya, *Fıkah, Kelâm ve İslâm Felsefesinin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri*, Konya: Yedi Kubbe Yayınları 2008.

- Köprülü, Fuat, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 1984.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Türkler, Türkiye ve İslam*, İstanbul: İletişim Yayınları 2002.
- Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları 1987.
- Ögel, Bahattin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1991.
- Peker, Hidayet, "Kaşgarlı Mahmut'un Divanü Lugâti't-Türk Adlı Eserinde Dini Terimler", *Mahmut Kaşgarly-The Founder of Scientific Turkology, International Scientific Conference, February 21-22, 2008, Aşkabat-Türkmenistan*.
- Şeker, Fatih M., *İslamlaşma Sürecinde Türklerin İslam Tasavvuru*, İstanbul: Dergah Yayınları 2016.
- Şirin, Hatice, *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları 2016.
- Tanyu, Hikmet, *Türklerin Dini Tarihçesi*, İstanbul: Türk Kültür Yayını 1978.
- Taş, İsmail, *Türk Düşüncesinde Kozmogoni ve Kozmoloji*, Konya: Kömen Yayınları 2002.
- Turhan, Osman, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul: Nakışlar Yayınevi 1979.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türk Tefekkürü Tarihi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2007.